

ПРИЧИНИ ТА ФОРМИ ПРОЯВУ СОЦІАЛЬНОЇ ЕКСКЛЮЗІЇ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Овчарова Л.М.

Приазовський державний технічний університет

Статтю присвячено проблемі соціальної ексклюзії в умовах соціально-економічної кризи українського суспільства. Сутність соціальної ексклюзії досліджено через категорію «участь» і стверджується, що бідність та безробіття обмежують права індивіда на участь в різних видах суспільної діяльності. Обґрунтовується зв'язок між деформацією соціальної структури українського суспільства та процесом поширення соціальної ексклюзії. Досліджено особливості прояву загальноукраїнських проблем на окремих територіях Донбасу в умовах проведення антитерористичної операції. Запропоновано можливі напрямки державної політики зі зменшення безробіття та бідності як факторів соціальної ексклюзії.

Ключові слова: соціальна ексклюзії, бідність, безробіття, соціальна структура суспільства, антитерористична операція, внутрішньо переміщені особи.

Актуальність проблеми. Політичні, соціально-економічні процеси, що відбуваються в українському суспільстві, супроводжуються такими негативними соціальними явищами, як бідність, безробіття, брак житла. За межею бідності за даними ООН перебувають понад 60% українців. Безробіття в 2017 році перевищило 10% населення. Як наслідок – деформація аж до можливості розриву соціальних зв'язків індивіда і суспільства.

Вперше в історії незалежної держави в Україні з'явилась особлива соціальна група – внутрішньо переміщені особи. Переселенцями стають вчені, бізнесмени, пенсіонери, лікарі, вчителі – кожен з них стикається з обмеженістю реалізації своїх економічних, політичних, соціокультурних прав.

До проблем, властивих українському суспільству в цілому, додаються проблеми «випадіння» частини території України з державного і сус-

пільного життя. Населення тимчасово непідконтрольних територій Донбасу, залишаючись громадянами України, не має реальної можливості бути учасником суспільних процесів на території України, що призводить до формування в суспільній свідомості уявлень «свої-чужі» по обидва боки лінії розмежування. Відсутність ефективної довгострокової державної політики, спрямованої на вирішення зазначених проблем, призводить до зростання соціальної ексклюзії в різних формах її прояву, що може мати негативний вплив на подальший розвиток України як суверенної демократичної держави.

Аналіз літератури. Соціологічний аналіз проблем соціальної ексклюзії найбільш широко представлений в роботах зарубіжних вчених і базується на теоріях соціальної стратифікації (К. Маркс, М. Вебер), структурації (Е. Гідденс) і соціальних систем (Н. Луман). Визначення поняття соціальної ексклюзії, аналіз форм соціального виключення і його причин, обґрунтування різних методологічних підходів до дослідження ексклюзії містять роботи П. Абрахамсона, В. Джадда, Дж. Девіса, Н. Кабіра, Р. Кастеля, Р. Левітас, Р. Листера, Дж. Персі-Сміта, С. Погам, Р. Рендольфа, та інших. Серед українських вчених слід відзначити роботи Н. В. Толстих, Н. В. Коваліско, В. Хмелько. Зокрема, Н. В. Толстих розглядає бідність як економічне явище, що являє собою часткове або повне вилучення індивідів або соціальних груп з основної соціальної структури суспільства і економічних процесів, і яке отримало назву соціально-економічного вилучення. Аналіз стратифікаційних порядків сучасного суспільства, якому присвячені роботи Н. В. Коваліско, може слугувати методологічною основою вивчення процесів змін у соціальній структурі українського суспільства та особливостей прояву соціальної ексклюзії. Між тим, новітні соціально-економічні, політичні процеси, тимчасова втрата частини території Донбасу недостатньо, на наш погляд, проаналізовано з точки зору факторів та форм прояву соціальної ексклюзії в українському суспільстві. Тому **метою статті** є дослідження соціальної ексклюзії в умовах трансформації українського суспільства, факторів поширення явища соціальної ексклюзії в умовах тимчасової втрати територіальної цілісності держави.

Виклад основного матеріалу. Термін «соціальна ексклюзія» вперше було використано в 1974 році у Франції для позначення соціально незахищених категорій населення, таких як розумово і фізіологічно залежних, схильних до суїциду, самотніх батьків, людей похилого віку, інвалідів, маргіналів, різного роду асоціальних особистостей. На думку Л. К. Курмишевої, ексклюзія пов'язана з соціальними, економічними, політичними, етнічними, гендерними та іншими обмеженнями, створеними суспільством. Перераховуючи категорії виключених груп і громадян, ми завжди вказуємо на людей, які не мають рівних можливостей з усіма іншими. Найчастіше це люди, які мають об'єктивні труднощі (наприклад, інваліди) для входження до того чи іншого соціального прошарку [1].

Ексклюзія як нерівний доступ до благ, якими володіє суспільство на певному етапі свого роз-

витку, впливає на характер соціальної структури суспільства і водночас є результатом соціальної стратифікації. Соціальну стратифікацію можна визначити як внутрішню ієрархічний поділ суспільства на соціальні групи, представники яких мають різні життєві шанси і різний стиль життя [2, с. 80].

У сучасному суспільстві соціальна ексклюзія ґрунтується на іншій формі соціальної стратифікації. Попередня, класова стратифікація, що ділила людей на вертикальні шари, поступово замінюється горизонтальною диференціацією на «інсайдерів» і «аутсайдерів». Аутсайдери – соціальні групи та індивіди, яких суспільство за різних обставин обмежує в правах на повноцінну участь у суспільному житті.

Проблема соціальної ексклюзії набула особливого значення в соціології та практиці соціальної роботи в 80–90-і роки минулого століття. Соціальне виключення в 80-і роки пов'язувалося в основному із зростанням безробіття і можливістю цілком забезпечених громадян опинитись в ролі виключених (нових бідних) із соціальних процесів. Завданням держави було допомагати сім'ям, де члени сім'ї були безробітними.

У 90-ті роки поняття соціальної ексклюзії пов'язується не стільки з відтворенням бідності (нерівності), скільки з розривом соціальних зв'язків і кризою ідентичності. Тобто соціальна ексклюзія визначається як результат ослаблення соціальних зв'язків індивіда з суспільством.

Соціальна ексклюзія настає в результаті процесу деградації досягнутого раніше соціального стану індивіда під впливом причин суб'єктивного або об'єктивного характеру, що призводить до обмеження або повного розриву соціальних зв'язків із суспільством. Опинившись за межами своєї соціальної групи або навіть суспільства в цілому, індивід позбавляється можливості брати участь в основних видах діяльності в суспільстві. З цієї точки зору «участь» є центральним поняттям концепції соціальної ексклюзії [1].

В умовах сучасної соціально-економічної ситуації в Україні найбільш характерними проявами соціальної ексклюзії в зазначеному розумінні, на нашу думку, є недостатня участь в споживанні внаслідок обмежених матеріальних і фінансових ресурсів для задоволення потреб (стан бідності); оплачуваної роботи (статус безробітного), а також в тих чи інших видах соціальної взаємодії. Під соціальним виключенням мається на увазі, в першу чергу, неможливість для особи або групи осіб, жити таким способом, яким живе переважна більшість членів даного суспільства. Таким чином, сутністю соціального виключення/ексклюзії є часткове або повне вилучення індивіда або соціальних груп з соціальної структури суспільства і суспільних процесів, що не дозволяє цьому індивіду або групам грати в суспільстві значну роль («аутсайдери»).

Однією з найважливіших проблем сучасного українського суспільства є деформація соціальної структури. Соціальна структура сьогодні характеризується крайньою нестійкістю як на рівні процесів, що відбуваються в різних соціальних групах і між ними, так і на рівні усвідомлення особистістю свого місця в системі суспільної ієрархії. Економічна і соціальна нестабільність, зростання безробіття, падіння життєвого рівня

більшої частини населення, військові дії на Сході України інтенсифікують процеси маргіналізації населення. Індивід, з різних причин опинившись поза звичного соціального середовища і не зумівши адаптуватися до нових спільнот, переживає своєрідну кризу самосвідомості.

У соціальній структурі українського суспільства з'являються нові маргінальні групи. Серед них: 1) ті, хто в силу економічних обставин, що склалися, змушені змінювати свій соціально-професійний статус; 2) ті, хто прагне пристосуватися до нових умов і знайти собі заняття, яке допомогло б їм проіснувати в умовах кризи; 3) внутрішньо переміщені особи, які опинилися в новому соціальному середовищі. Як показала практика, велика частина з них опиняється в статусі безробітних, бездомних, без достатніх коштів існування.

Крім того, серед нових маргіналів опинилися працівники бюджетної сфери (науки, культури, освіти), поставлені на межу злиднів, люди похилого віку, випускники шкіл і вузів, не затребувані на ринку праці.

Фактором, що сприяє соціальній ексклюзії є безробіття, що являє собою вилучення людини зі сфери праці. В умовах широкого поширення прихованого безробіття чи не єдиним способом забезпечення засобів існування стає неформальна зайнятість, яка, однак, не знімає проблеми ексклюзії, а навпаки, посилює її. Неформально зайняті працівники часто виконують шкідливу роботу, випадають зі сфери дії соціальних гарантій у сфері праці і не можуть претендувати на відповідний рівень пенсій, виплат по хворобі, інвалідності і т. і. Намагаючись вирішити проблему зайнятості та підвищити добробут власних родин, зростаюча з кожним роком частина населення України виїжджає на заробітки за кордон. При цьому основна частина трудової міграції відбувається поза сферою регулювання трудових відносин, а самі працівники, які зважилися на такий крок, стають «двічі виключеними». Вимушено відмовившись внаслідок бідності або безробіття від формальних цивільних прав у себе на батьківщині, люди, які вирушають на заробітки за кордон, ні реально, ні навіть формально не можуть користуватися правами, наданими інститутом громадянства в країнах прикладання праці [3]. Крім того, нелегальну трудову міграцію неможна розглядати як один з прийнятних засобів боротьби з бідністю і безробіттям вже хоча б тому, що вона часто є причиною руйнування сім'ї. Тривала відсутність, а часто і неповернення на батьківщину призводять до зростання чисельності неповних сімей, що негативно позначається на соціалізації дітей, запорукою успіху якої є гармонія в родині. Тривалий за часом стан безробітного приводить до втрати кваліфікації вивільнених працівників. Особливо відчутні соціально-економічні втрати у зв'язку з масовими звільненнями і вимушеними переходами на малокваліфіковану роботу фахівців. Навіть при наступному включенні в продуктивний процес, працівник виходить на нормальну, стійку висоту продуктивності праці приблизно за півріччя.

Особливу роль в негативних змінах на ринку праці має деіндустріалізація України. В наслідок морального і фізичного зносу закрилися тисячі промислових підприємств. Промислове виробництво демонструє стрімке падіння і прогнозу-

ване зростання ВВП у нинішньому розі не вирішує кардинально проблему. Деіндустріалізація, руйнування інфраструктури, незатребуваність науково-технічних кадрів на ринку праці, втрата наукового потенціалу, неминуче зниження рівня освіти, масовий виїзд молоді за кордон – все це процеси, що ведуть до деградації країни. Зазначені процеси відбуваються на стані громадянина, соціальних груп у вигляді розриву соціальних зв'язків індивіда з групою, а також групи з суспільством в цілому.

Згідно з даними соціологічного опитування Інституту Горшеніна, більше 40% економічно активних українців у віці від 18 до 29 років готові виїхати з України заради більш оплачуваної роботи і кар'єрних перспектив. За даними опитування компанії GfK Ukraine, 8% громадян України (а це близько 3 млн осіб) найближчим часом планують виїхати за кордон. Наприклад, 5 років тому ця кількість була більш ніж удвічі менше – 1,2 млн українців. До слова, їде тільки кожен восьмий з тих, хто має намір працювати за кордоном [4].

Україна перетворилась на постачальника дешевої й досить кваліфікованої робочої сили для багатьох країн ближнього і далекого зарубіжжя. Відтік інтелектуально-розвиненої, активної частини населення призводить до зниження рівня професіоналізму, що призводить до неякісної роботи у всіх сферах життєдіяльності. Україна поступово втрачає позиції серед розвинутих країн світу.

Актуальною проблемою українського суспільства є бідність більшості населення країни. Про це свідчать найрізноманітніші показники: низька якість раціону харчування, постійний відтік громадян за межі країни в пошуках роботи і кращого життя, низька народжуваність, висока захворюваність і смертність. Частина населення виявляється в такому положенні з особистісних причин – відсутності прагнення досягти певного рівня забезпеченості та стабільного добробуту. Незначна частина людей перебуває в злиднях у зв'язку з небажанням забезпечити себе матеріально, розвиватися для підвищення своєї конкурентоспроможності, перебиваючись тимчасовою роботою. Подібна мотивація поведінки властива частині громадян у всіх країнах, в тому числі і в Україні, і стає основою особистісного рішення бути на узбіччі суспільних процесів. Однак стан бідності абсолютної більшості населення України є наслідком соціально-економічних процесів, що відбуваються в країні.

Бідність – це не тільки низький рівень споживання або доходу. Її слід також розглядати як складне соціально-економічне явище, наслідком якого є часткове або повне вилучення індивідів або соціальних груп із соціальної структури суспільства. Бідність сприяє поширенню явища соціальної ексклюзії в українському суспільстві.

Безробіття і бідність як соціальні явища мають катастрофічний характер на території частини Донецької і Луганської областей, тимчасово непідконтрольних Україні. Загальні втрати ринку праці України від анексії Криму та воєнного конфлікту на Донбасі можуть бути оцінені на рівні 1,9 млн штатних одиниць. Втрати робочих місць на непідконтрольній частині Донбасу

оцінюються від 50% для великих підприємств до 80–90% для малих та середніх підприємств регіону. Внаслідок цього від 1,1 до 1,8 млн працездатних осіб у Донецькій і Луганській областях частково або повністю залишилися без роботи та засобів до існування [5].

В ході військового конфлікту було зруйновано комунікації, зупинено роботу промислових підприємств, постраждав середній і дрібний бізнес. Як наслідок – рівень життя громадян на окупованих територіях різко знизився за рахунок збільшення безробіття, втрат майнових і матеріальних, а також за рахунок високого рівня міграції працездатного населення.

З початку АТО за офіційними даними понад півтора мільйона людей отримали статус внутрішньо переміщених осіб. Велика частина з них повернулася до місця постійного проживання на тимчасово непідконтрольну територію, в силу різних причин не зумівши адаптуватися до нових соціальних умов. У більшості випадків – це рефлексія на відсутність облаштування, житла та роботи, неможливість адаптації до умов життя у віддалених від Донбасу регіонах.

Серйозні зміни відбуваються в ідентичності населення непідконтрольної території: українська ідентичність послаблюється під впливом неможливості брати участь в економічному, політичному, соціокультурному житті країни. Агресивна політика засобів масової інформації Росії і самопроголошених республік, недостатня увага України до питань комунікації з населенням непідконтрольних територій сприяють тому, що частина українських громадян виявляються в стані соціальної ексклюзії за територіальною ознакою. Через 5–6 років після початку проведення антитерористичної операції існує реальна небезпека втрати не тільки частини території країни, але й населення, яке вже не буде ідентифікувати себе з Україною. Відновлення територіальної цілісності України – це не тільки повернення територій, але й «повернення» громадян країни в єдиний національний простір, подолання стану розриву соціальних зв'язків з українською громадою.

Висновки і пропозиції. Соціальна ексклюзії як ослаблення або повний розрив соціальних зв'язків з суспільством окремих індивідів та цілих соціальних груп стає реальною загрозою розвитку України як сучасної, незалежної, демократичної держави.

Подолання бідності як одного з головних чинників соціальної ексклюзії неможливо без стійкого економічного зростання. Відродження промислового потенціалу шляхом будівництва нових і технічного переоснащення наявних підприємств вимагає величезних інвестицій, яких Україна не має в силу різних причин. Тому завдання держави – визначити за рахунок яких галузей економіки в найближчий час можна вирішити проблему підвищення життєвого рівня населення, скорочення безробіття, запобігання від'їзду найбільш активної частини громадян за кордон.

Створення нових робочих місць може стати результатом соціального партнерства держави і бізнесу за гарантії економічних інтересів бізнесу. Підйом сільського господарства і розвиток переробної галузі допоможе вирішити питання зайнятості на селі. На наш погляд, упор на розвиток фермерських господарств як основної структурної одиниці не відповідає сучасним тенденціям світового розвитку. Забезпечити внутрішнє споживання і експорт продукції в змозі тільки великі підприємства на основі передових технологій, що не применшує важливості державної підтримки фермерських господарств.

Державна політика щодо внутрішньо переміщених осіб має базуватись на принципі забезпечення захисту основних конституційних прав громадян України, які вимушено залишили місця постійного мешкання, зменшення стану бідності, реалізації їх професійного, підприємницького й соціального потенціалу з метою запобігання соціальному відторгненню. Реінтеграція Донбасу в українське суспільство потребує не тільки відновлення контролю над тимчасово окупованими територіями, не тільки формування української самосвідомості у мешканців Донецької та Луганської областей, але і готовності до об'єднання жителів інших регіонів України.

Соціальна ексклюзії присутня на всіх етапах розвитку людства. Сучасний стан українського суспільства потребує від держави проведення політики, яка б ґрунтувалась на науковому аналізі соціальної структури суспільства, виявленні чинників, що сприяють ослабленню і розриву зв'язків окремих індивідів і соціальних груп з суспільством, реформування всіх сфер задля подолання явищ бідності та безробіття, відновлення цілісності української держави.

Список літератури:

1. Курмышева Л.К. Эксклюзия как феномен жизни общества // Психология, социология и педагогика. 2015. № 3 [Електронний ресурс]. URL: <http://psychology.snauka.ru/2015/03/4491>
2. Шкаратан О.И. Социальное неравенство: теория и реальность / О.И. Шкаратан. – М.: НИУ ВШЭ, 2011. – 528 с.
3. Толстых Н.В. Социальное исключение в современной Украине: попытка оценки / Н.В. Толстых // Украинский социум – 2003 – № 1(2) – С. 81–85.
4. В экономическом тупике: новые риски трудовой миграции для Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>; <https://ru.slovoidilo.ua/2016/06/15/kolonka/aleksandr-radchuk/jekonomika/v-ekonomicheskom-tupike-novye-riski-trudovoj-migracii-dlya-ukrainy>
5. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь) / [Лібанова Е.М., Горбулін В.П., Пирожков С.І. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. – К.: НАН України, 2015. – 363 с.

Овчарова Л.М.

Приазовский государственный технический университет

ПРИЧИНЫ И ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ЭКСКЛЮЗИИ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

Статья посвящена проблеме социальной эксклюзии в условиях социально-экономического кризиса украинского общества. Сущность социальной эксклюзии исследована через категорию «участие» и утверждается, что бедность и безработица ограничивают права индивида на участие в различных видах общественной деятельности. Обосновывается связь между деформацией социальной структуры украинского общества и процессом распространения социальной эксклюзии. Исследована особенность проявления всеукраинских проблем на отдельных территориях Донбасса в условиях проведения анти-террористической операции. Предложены возможные направления государственной политики по снижению безработицы и бедности как факторов социальной эксклюзии.

Ключевые слова: социальная эксклюзии, бедность, безработица, социальная структура общества, антитеррористическая операция, внутренне перемещенные лица.

Ovcharova L.M.

Pryazovskyi State Technical University

CAUSES AND FORMS OF SOCIAL EXCLUSION IN THE MODERN UKRAINIAN SOCIETY

Summary

The article is devoted to the problem of social exclusion in the conditions of the social and economic crisis of the Ukrainian society. The essence of social exclusion is explored through the category of «participation» and it is argued that poverty and unemployment limit the individual's right to participate in various types of social activity. The connection between the deformation of the social structure of Ukrainian society and the process of spreading social exclusion is grounded. The peculiarity of the manifestation of all-Ukrainian problems in separate territories of Donbas in the conditions of carrying out an antiterrorist operation is investigated. Possible directions of the state policy on reduction of unemployment and poverty as factors of social exclusion are offered.

Keywords: social exclusion, poverty, unemployment, social structure of society, antiterrorist operation, internally displaced persons.